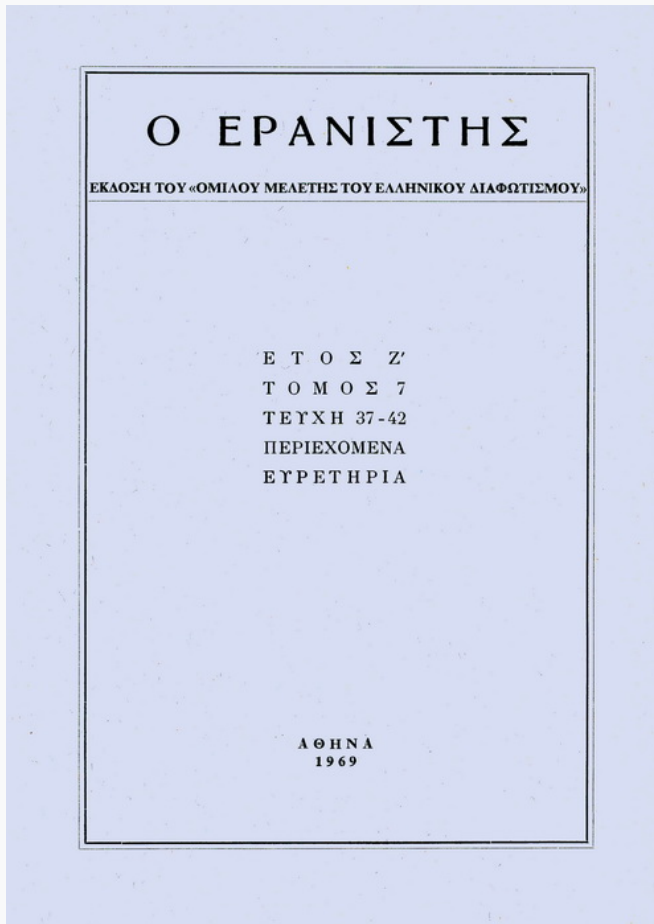

The Gleaner

Vol 7 (1969)

«Ιστορία του Ελληνικού Έθνους». Βιβλιογραφικό σημείωμα

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.9912](https://doi.org/10.12681/er.9912)

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους». Βιβλιογραφικό σημείωμα. *The Gleaner*, 7, 193–202. <https://doi.org/10.12681/er.9912>

«ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ»

Βιβλιογραφικό σημείωμα

Οι λέξεις που τιτλοφορούν το σημείωμα αυτό, συνθέτουν βασικά τον τίτλο τεσσάρων αυτοτελών δημοσιευμάτων του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Είναι αυτά: 1) η μικρή Ιστορία του 1853, 2) η πρώτη πεντάτομη μεγάλη, 1860-1874, 3) η νέα έκδοση στα 1881, και, τέλος, 4) η έκδοση 1885-1887. Η διατύπωση του τίτλου τον οποίο καθιέρωσε με το έργο του ο εθνικός ιστοριογράφος δεν φαίνεται να είναι προγενέστερη από τα χρόνια 1850· όμως εκφράζει μία θέση, της οποίας την αρχή μπορούμε να αναγάγουμε σε σαφώς παλαιότερα χρόνια: ο λόγος είναι για την ενότητα, συγχρονική και διαχρονική, του έλληνισμού.

Ύστερα από κάποια πρωτόλεια, τα οποία μοιάζει να τον τοποθετούν σε έναν χώρο που μετέχει και από την λογοτεχνία και από την ιστορία, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος δίνει στα 1843 το μεγάλο μελέτημά του «Περὶ τῆς ἐποικίσεως σλαβικῶν τινων φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον»· ἀμέσως, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ προλόγου βλέπουμε διατυπωμένη τὴν πεποίθησή του γιὰ τὸ νεαρὸ ἱστοριογράφου ὡς πρὸς τὴν διαχρονικὴν ἐνότητα: ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀνάμεσα στὴν ἄλωση τῆς Κορίνθου καὶ στὸ Εἰκοσιένα ἐπέτρεψε στὸ ἔθνος νὰ διαμορφωθεῖ μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε «ν' ἀνατείλῃ αὐθις ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου ζητοῦν τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐνότητά του»¹. Παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις τὶς ὁποῖες καὶ ἐδῶ καὶ σὲ μεταγενέστερα δημοσιεύματά του θὰ ἐκφράσει σχετικὰ μὲ τὸ Βυζάντιο, πάντως, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ πρώτου τοῦ βιβλίου ὁ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος διδάσκει τὴν διαχρονικὴν ἐνότητα καὶ διαπιστώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν συγχρονικὴν.

Τὸ ἐπόμενο βιβλίο, «Τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας», ἐδόγηκε στὰ τέλη τοῦ 1844, καὶ ἂν ποῦμε ὅτι θρῖσκουμε σ' αὐτὸ κάτι σὰν μνημὲς ἀπὸ τὴν ἀγόρευση τοῦ Κωλέττη στὴν Ἐθνοσυνέλευση, τῆς 14 Ἰανουαρίου 1844, θὰ ἔχουμε πεῖ ὅτι χρειάζεται ἐπάνω στὸ ζήτημα ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ στὸ μελέτημά μας. Τὸν ἄλλο χρόνον ἔχουμε τὰ «Στοιχεῖα τῆς Γενικῆς ἱστορίας, κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Γάλλου Λευῆ», ὅπου τὰ θέ-

ματα αυτά δέν τίγονται, και όπου τό Βυζάντιο κρίνεται μέ αὐστηρότητα: ὡστόσο, στόν πρόλογο ὁ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ἐκφράζει τήν ἀπορία του, δηλαδή τήν ἀποδοκιμασία του, πού ἡ διάμεση χρονική περιοχή, ὅπως τήν ἔχει προσδιορίσει στό πρῶτο του βιβλίο, «δέν ἐκρίθη εὐλογον νά παραδίδεται» στά ἑλληνικά σχολεῖα². Ἐξάλλου, οἱ ἄδοξοι ἀγῶνες, οἱ ὁποῖοι ἀκολούθησαν, 1845 και 1846, μέ τόν Γρ. Γ. Παππαδόπουλο, τόν ἐβοήθησαν νά μορφώσει σαφέστερα τίς σχετικές ἀντιλήψεις του, και νά ἐξάρει ἀκόμη περισσότερο τήν ἀνάγκη γιά μία ἐνιαία θεώρηση τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅστόσο ὁ ὅρος πού μάς ἀπασχολεῖ δέν παρουσιάζεται ἀκόμη.

Ἀκολουθεῖ ὁ ἱστορισμός τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου στό Γυμνάσιο, ἀφοῦ ἐκτοπίσθηκε ὁ Γρηγόριος Παππαδόπουλος. Ὁ νεαρός καθηγητής θά καλλιεργήσει συστηματικά, μέ τήν ἐπίσημη πλέον ιδιότητά του, τόν χῶρο τόν ὁποῖο ἔχει ἐπισημάνει: τά πρῶτα του μαθήματα ἀναφέρονται σέ ὅ,τι ὀνοματίζει ἑλληνική παλιγγενεσία: πάντοτε, δηλαδή, θά τονίζει τό κενό πού παρουσιάζεται στήν ἱστοριογραφία ἀνάμεσα στήν πτώση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου και στήν σύγχρονη ἐποχή. Ἡ ἐφημερίδα *Le Moniteur Grec*, ἐπίσημο κυβερνητικό ὄργανο, συγχαίρει στά 1846 τόν νέον ἐρευνητή και κάνει στήν κυβέρνηση τήν ὑπόδειξη νά συστήσει γι' αὐτόν στό Πανεπιστήμιο ἔδρα ἐθνικῆς ἱστορίας (*d'histoire nationale*³). ὁ Μουστοξύδης, Μάιο τοῦ 1847, τόν ἐπαινεῖ πού μέσα στήν συνακολουθία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐθεώρησε ἀναγκαῖο νά ἐπεξεργασθεῖ τό παραμελημένο τοῦτο κεφάλαιο⁴. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1849, ὅταν παρουσιάζει τήν πρώτη του ἱστορική σύνθεση, τό «Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς ἱστορίας», και πιά εἰδικά τό πρῶτο μέρος της, τήν Ἀρχαία ἱστορία, βλέπουμε νά διαγράφεται μέ σαφήνεια ἡ «ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπό τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι...»⁵. Φανερό εἶναι ὅτι στήν συνείδηση τοῦ ἱστοριογράφου ἡ ἔννοια τῆς διαχρονικῆς συνοχῆς ἔχει πιά ἐντελῶς ξεκαθαρίσει.

Ὅστόσο, ὅταν τόν Νοέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους ἐπιδιώκει νά γίνει ὑφηγητής στήν Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου, προσφέρεται νά διδάξει «τό μάθημα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας»⁶. Μπορεῖ νά κινεῖται ἀπό λό-

2. Σελ. 0'.

3. Ἐφ. *Le Moniteur Grec*, 20 Σεπτ. 1846.

4. Ἐθνικόν Ἡμερολόγιον, Η', τοῦ 1868, σελ. 70.

5. Πίναξ ἀναλυτικός, σελ. β.

6. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τό ὑπόμνημα τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου (1849) και ἡ ἀπάντησι τοῦ Ε. Καστόρη «Ὁ Ἐραμιστής»*, 1966, σσ. 65-79, στήν σελ. 66.

γους αποκλειστικά τυπικούς, αλλά πάντως έδω τὰ στοιχεία, όσα διαθέτουμε, δέν καλύπτουν όλες τίς άπορίες μας. Πραγματικά, ύπερνικώντας ποικίλα έμπόδια, κατορθώνει, Φεβρουάριο του 1851, νά διορισθεί καθηγητής του Πανεπιστημίου. Άμέσως, καθώς φαίνεται, έκανόνισαν με τον συνάδελφό του πιά, Θεόδωρο Μανούση, αυτός μόν νά κρατήσει την Γενική Ιστορία, ή όποία είταν και πριν τό κανονικό του μάθημα, και ό νέος καθηγητής νά διδάξει, άντί της Ιστορίας των άρχαίων έθνών, την όποία έδίδασκε ό προκάτοχός του Κ. Σχινάς, την 'Ιστορία του έλληνικού έθνους⁷. Την πληροφορία αυτήν, δέν έπιβεβαιώνουν, χωρίς και νά την άθετούν, οι έπίσημες πηγές: ένώ, όταν, τό 1856, προάγεται σέ τακτικό, χαρακτηρίζεται καθηγητής της άρχαίας Ιστορίας⁸, είναι γνωστό ότι πριν από την χρονία εκείνην, συγκεκριμένα από τό 1853 τουλάχιστον, έδίδασκε 'Ιστορία του έλληνικού έθνους⁹. Έτσι τό άνοιγμα μέσα στο όποιο περιορίζεται τό όνομάτισμα της έπιστήμης την όποία εισάγει ό Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος εκείνα τά χρόνια, δέν είναι μεγάλο· άλλωστε, τον Σεπτέμβριο του 1852, έχουμε άγγελία για τό πρώτο από τά βιβλία τά όποία πρόκειται νά μās άπασχολήσουν έδω¹⁰.

Τό έργο, όπως είναι γνωστό, έδγγηκε Φεβρουάριο του 1853. Δέν γνωρίζουμε τίποτε σχετικό με τίς περαιτέρω τύχες του. Στο Δελτίο της Έστίας του 1885, αναγράφονται πωλούμενα βιβλία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, μεταξύ των όποιων «'Ιστορία του έλληνικού έθνους διά τά σχολεία», έκδοση 1884¹¹. Δέν μπόρεσα νά εξακριβώσω για τί πρόκειται. Άλλη έκδοση, είναι του 1888, την όποία είδα· πρόκειται ή για άπώλητα άντίτυπα της πρώτης, με άλλαγμένη την χρονία, ή για παλαιά στερεοτυπία: ή στοιχειοθεσία είναι, χωρίς άμφιβολία, ή ίδια με των άντιτύπων του 1853. Σ' αυτά ως προστεθεί ότι ύπάρχει ένα βιβλίο τιτλοφορημένο «Histoire de la Grèce moderne - Guerre de l'Indépendance, par C. Tchocan. Traduction du grec de l'Histoire de M. C. Paparrigopoulos», τυπωμένο στην Άθήνα τό 1858· άποτελεί μετάφραση των οικείων κεφαλαίων της 'Ιστορίας του 1853, τά όποία στο πρωτότυπο κατέχουν πολύ μεγάλο μέρος του βιβλίου. Άπολύτως

7. Πανδώρα Γ. Ε', 1854, - 1855 φ. 119, 1 Μαρτ. 1855, σελ. 555.

8. Όλύμπιος 'Ι., Λόγος έκφωνηθείς δημοσία τη 25 Σεπτεμβρίου 1856, 1857, σελ. 7.

9. *Spectateur de l'Orient*, έξώφυλλο τ. 2, της 10/22 Σεπτεμβρίου 1853.

10. *Εφημερίς του λαού*, 3 Σεπτ. 1852. Έπίσης ή Πανδώρα έδημοσίευσε σέ έξώφυλλό της τον πρόλογο του Ιστοριογράφου, ως άγγελία, βλ. Πανδώρα 15-3-1853, σελ. 574.

11. *Δελτίον Έστίας*, 2 'Ιουν. 1885.

πειστικά τεκμήρια φέρνουν την μετάφραση αυτήν κοντά στο κλίμα του 'Α. Παπαδοπούλου Βρετού. Τέλος, στην Βιβλιοθήκη Σίδερη τὰ θελγία σημειώνουν έναν τίτλο: «Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», Τρίπολη 1881· τὸ βιβλίον λανθάνει καὶ δὲν τὸ ἐβρήκα σὲ καταλόγους ἄλλων Βιβλιοθηκῶν¹².

Ὅμως ἡ φιλοδοξία τοῦ αὐριανοῦ ἐθνικοῦ ἱστοριογράφου δὲν ἐσταματοῦσε σ' αὐτὴν τὴν πρώτην δοκιμῇ. Πρέπει, βέβαια, νὰ πιστεύουμε ὅτι καὶ μόνη ἡ ἐπίμονη καὶ σταθερὴ διδασκαλία τοῦ ἰδίου κύκλου τῶν μαθημάτων τὸν ἐνεθάρρυνε νὰ προχωρήσει πρὸς τὴν μεγάλην τὴν σύνθεσιν. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποῦ δὲν φαίνεται καλὰ εἶναι τὸ ἄμεσο αἴτιον ποῦ τὸν ἔκανε νὰ προβεῖ στὴν ἔκδοσίν της. Πραγματικά, ὅχι κὰν σὲ παλαιότερα χρόνια, ἀλλὰ κοντὰ στὸ τέλος τῆς δεκαετίας 1851-1860, τὸν Αὐγούστου τοῦ 1858, δημοσιεύοντας τὸ βιβλίον του «Ἱστορικαὶ πραγματεῖαι», γράφει στὸν πρόλογον: «Ἡ σύνταξις γενικῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀξίας τοῦ ὀνόματος τούτου, θέλει διὰ πολλοὺς λόγους βραδύνει ἔτι παρ' ἡμῖν»¹³. Κι ἀκριβῶς ἕναν χρόνον ἀργότερα, Αὐγούστου τοῦ 1859, παίρνει μιὰ θέση ἐντελῶς διαφοροτικῆ, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι πρωτεύει ἡ αἴσθησις τῆς ἐθνικῆς ἀνάγκης: ζητεῖ «νὰ συνταχθῇ ἀπὸ τοῦδε ἐκ τῶν ἐνόνητων πλήρης τις ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιστάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων». Αὐτὰ γράφονται σὲ ἐφημερίδα, ἐφημερίδα μάλιστα τὴν ὁποία ἐξέδιδε ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος¹⁴. Ἄλλον ἕναν χρόνον ἀργότερα, τὸ δεῦτερον δεκαπενθήμερον τοῦ Αὐγούστου 1860, ἔχουμε ἀγγελία γιὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους: 1 Σεπτεμβρίου 1860, δημοσιεύεται στὴν Πανδώρα. Γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε, λοιπόν, αὐτὴν τὴν ἀπότομη στροφὴν, φρόνιμον εἶναι νὰ δεχθῶμεν διαφορὰ

12. Μὲ τὸν ἴδιον τίτλον, *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, ὑπάρχει ἕνα μικρὸ σχολικὸ βιβλίον τοῦ Δημητρίου Παπαρρηγοπούλου. Ἡ πρώτη του ἔκδοσις ἔγινε τὸ 1864, Γνωρίζω τρίτη του 1870, τετάρτη 1872 (βιβλιογραφικὸν Δελτίον Κορομηλά σελ. 51), πέμπτη 1873, ὄγδοη 1882 (*Δελτίον Ἐστίας* 14 Νοεμ. 1882), ἕνατη 1892. Ὡσπου νὰ βρεθεῖ τὸ ἀντίτυπον τῆς Βιβλιοθήκης Σίδερη, καλὸ εἶναι νὰ ἐπέχουμε. Σημειῶνω, γιὰ τὴν ἐργογραφίαν τοῦ Δημ. Παπαρρηγοπούλου, ὅτι στὴν πέμπτην ἐκ-

δοσιν, σελ. δ' τοῦ ἐξωφύλλου ἀναγράφονται τὰ ἀκόλουθα: «Εὐρίσκεται ὑπὸ τὰ πειστήρια καὶ ἐκδίδεται προσεχῶς ἡ Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἑλλην. ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, συγγραφεῖσα ὑπὸ τοῦ κ. Δ. Παπαρρηγοπούλου». Ἡ ἀναγγελία πρέπει νὰ προηγήθηκε πολὺ ὀλίγον ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ ποιητῆ.

13. Σελ. (α').

14. Ἐφ. Ὁ Ἑλληγν, 22 Αὐγ. 1859.

αίτια, ανάμεσα στα όποια, πάντως, προέχουσα θέση φαίνεται να κατέχει ή εθνική απασχόληση.

Στα όσα έγγραφα προσφάτως διδλιογραφικά για την βασικήν αὐτήν έκδοση τῆς Ἱστορίας, δὲν νομίζω ὅτι θὰ εἶχα πολλά νὰ προσθέσω¹⁵. Ὁ ἀρχικὸς προγραμματισμὸς εἶταν γιὰ τρεῖς τόμους σὲ δέκα πέντε τεύχη, τὰ όποια θὰ ἐβγαίναν ἀνὰ δίμηνο, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1860. Ἡ δομὴ τοῦ ἔργου, τὰ τεύχη ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ ἐσωτερικὲς ἐνότητες, Β: β λ ί α, ἔμεινε ὡς τὸ τέλος ἡ ἴδια, μὰ ὁ ρυθμὸς ἐπιβραδύνθηκε πολὺ γρήγορα, ἐνῶ ἀντίστοιχα, μὲ τὸν ὑπερδιπλασιασμὸ τῶν σελίδων, ὅσες εἶχαν προυπολογισθεῖ, ἀναδιβάσθηκε βαθμιαῖα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν τόμων σὲ πέντε. Τοῦτο ἐδικαιολογοῦσε κιόλας ἀνάλογες καθυστερήσεις, οἱ όποίες ὁμως ἐγίναν πολὺ πιὸ μεγάλες καὶ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες: τὸν Νοέμβριο τοῦ 1862, ὅταν, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχικὲς προβλέψεις, θὰ ἔπρεπε νὰ τελειῶνει ἡ ἐκδοση τοῦ ὅλου ἔργου, εἶχαν βγεῖ σὲ πέντε τεύχη τὰ ἔξι πρῶτα Β: β λ ί α· οἱ ὅροι ποὺ ἱδημιουργοῦνται τότε, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ὁμαλὴ συνέχιση τοῦ προγράμματος, καὶ πραγματικὰ ἡ ἐκδοση παρουσιάζει μακρὰ διακοπή. Ὡστόσο, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1863, τὴν ὥρα δηλαδὴ ὅπου θὰ ἐπερίμενε κανεὶς νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ ἐκδοση, μαθαίνουμε ὅτι ὁ ἱστοριογράφος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα καὶ ὅτι ἀναβάλλεται ἡ συνέχεια τῆς Ἱστορίας.

Τὴν εἶδηση, ἀναλυτικὰ, τὴν δίνει φύλλο προσκείμενο στὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο, ἡ «Εὐνομία» τοῦ Ἀ. Ρίζου Ραγκαδά· σχολιάζοντάς τὴν ὁμως ὁ ἀνώνυμος συντάκτης παρατηρεῖ πόσο λυπηρὸ εἶναι, ἔργα σὰν κι αὐτό, ἢ σὰν τὴν «Κωνσταντινούπολη» τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, νὰ μὴν κατορθώνεται, ἀπὸ ἔλλειψη χρημάτων, νὰ ὀλοκληρωθοῦν¹⁶. Ἡ ἀναβολὴ ἐστάθηκε ἀληθινὰ μεγάλη: τὸ ἐπόμενο Βιβλίον, τὸ ἔβδομο, ἐβγήκε (πιθανότατα) Ἀπρίλιο τοῦ 1864, καὶ τὸ ὄγδοο, Ἰούλιο τοῦ 1865· μὲ τὰ ἀντίστοιχα δύο τεύχη, ἔκλεισε ὁ δεῦτερος τόμος, ποὺ εἶχε ἀρχίσει στὰ 1862. Ὁ τρίτος ἀποτελέσθηκε ἀπὸ δύο τεύχη ποὺ ἐβγήκαν ἑκατέρως Ἀπρίλιο 1867 καὶ Δεκέμβριο 1868.

15. Κ. Θ. Δημαράς, *Οἱ πρώτες ἐκδόσεις τῆς Ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου*. π. «Ὁ Ἐραμιστής», Ε', 1967, σ. 145 - 155. Γιὰ τὸν πίνακα ἀπέναντι στὴν σελ. 151, σημειῶνω ὅτι εἶδα ἐξώφυλλο τῆς Πανδώρας 1 Ἀπριλ. 1862 μὲ μνεῖα τῶν Βιβλίων δ' καὶ ε'.

ὁ κ. Ν. Μαυρῆς εὐαρεστήθηκε νὰ μὲ πληροφορήσει ὅτι τὸ ἴδιο τεῦχος τὸ ἀναγράφει ὁ βιβλιοπώλης Ἐμ. Γεωργίου στὸ Δελτίο του τοῦ Μαρτίου: θὰ πρέπει, συνεπῶς, νὰ γίνῃ ἀκριβέστερη προσέγγιση, ἀντὶ Μάϊου 15, Ἀπρίλιος 1. 16. Ἐφ. *Εὐνομία*, 4 Ἰουν. 1863.

Θά μιλήσουμε συνεχίζοντας για τούς όπολοιπούς τόμους, ξαναπιάνοντας, άλλωστε, τὸ θέμα ἀπὸ πῶς ψηλά. Ἐδῶ μόνο κρίνω σκόπιμο νὰ σημειώσω ὅτι ἡ πικρία τῆς «Εὐνομίας» φαίνεται ὄχι ἐντελῶς δικαιολογημένη. Δὲν θὰ παρασυρθῶ πρὸς τὰ περιουσιακὰ τῶν δύο συγγραφέων γιὰ τούς ὁποίους μιλεῖ, ἀπὸ τούς ὁποίους ὁ ἕνας, ὁ Βυζάντιος, εἶταν πάμπτωχος, καὶ ὁ ἄλλος, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ἀσφαλῶς πλούσιος: ὁ καθένας ρυθμίζει ὅπως μπορεῖ ἢ ὅπως θέλει αὐτὰ τὰ ζητήματα. Ἐκεῖνο μόνο πὸν θὰ ἤθελα νὰ πῶ εἶναι ὅτι, μέσα στὰ ὄρια, νομοθετικά καὶ δημοσιονομικά, τῆς ἐποχῆς τὴν ὁποία ἐξετάζουμε, ἡ προσφορά τοῦ Κωνσταντῖνου Παπαρρηγοπούλου ἐγκαίρως ἐτιμήθηκε, κάπως, ὡς ἕναν θαυμάσιο, ἀποτιμήθηκε περισσότερο ἢ ἐζητοῦσε κανεῖς, θὰ ἔβγαине ἀπὸ τίς ἀναλογίες. Ἔτσι, καὶ στοὺς ἀπολογισμοὺς τοῦ Πανεπιστημίου περνάει περισσότερο ἀπὸ μία φορά, μὲ τὴν ἀγορὰ τόμων ἀπὸ τὴν Ἱστορία του, καὶ ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ ἔλαβε χρήματα γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἔργου.

Μὰ καὶ τὸ ἰδιωτικὸ κεφάλαιο δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ἐφέρθηκε ἀστοργα. Στὰ 1865, στὰ μισὰ τοῦ χρόνου, εἶδαμε ὅτι ὀλοκληρώθηκε, ὕστερα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες διακοπές, ὁ δεῦτερος τόμος. Ὅμως ἐκεῖνον τὸν ἴδιον χρόνο παρουσιάζονται στὴν ἀγορὰ ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεῦτερος τόμος σὲ καινούρια πρώτην ἐκδοσὴ, ἂν μπορεῖ κανεῖς νὰ πεῖ: δὲν φαίνεται πούθενά ὅτι προηγήθηκε ἄλλη τοῦτο, ἄλλωστε, ἐπροκάλεσε ζητήματα σὲ ὄσους ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ χρονικὸ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνος, γιὰτὶ ὅσοι ἔτυχε νὰ γνωρίζουν μόνη τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1865, ἐνόμιζαν ὅτι αὐτὴ εἶταν ἡ πρώτη. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἔχει ἀναληφθεῖ τώρα μία καινούρια ἐκδοτικὴ προσπάθεια ἀναφορικά μὲ τὴν Ἱστορία, καὶ τὸ οικονομικὸ θάρρος τῆς προσπάθειάς τὸ σηκώνει ἕνας μαικῆνας, ὁ Ἰωάννης Ἀντωνιάδης, μεγαλέμπορος ἀπὸ τὴν Λήμνο: τὸ ἔργο πλουτίζεται μὲ εἰκόνες¹⁷, βγαίνουν ἀντίτυπα σὲ καλὸ χαρτί¹⁸, μάλιστα οἱ δύο τελευταῖοι τόμοι ἐκυκλοφόρησαν χωρὶς νὰ περάσουν ἀπὸ τὸ ἐνδιάμεσο τῶν τευχῶν.

Ἄς προσθέσουμε ὅτι ἡ ἐνίσχυση αὐτὴ δὲν ἐστάθηκε μοναδική. Σὲ ἕναν διαινότατο λίβελλο, πὸν ἐκυκλοφόρησε ἀνώνυμος στὰ 1879, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἐταιρία τοῦ ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ ἢ Τὸ συνέδριον τῶν Συλ-

17. «Ὅσοι τῶν ἀρχαίων συνδρομητῶν ἐπιθυμοῦσι νὰ λάβωσι τὰς εἰκόνας καὶ τούς πίνακας, καταβάλλουσιν ἀντὶ τούτων δραχ. 2 δι' ἕκαστον τόμον». Δια-

φήμιση στὰ πρόσθετα κίτρινα φύλλα τοῦ Ἑθνικοῦ Ἡμερολογίου ἔ. ἄ. σελ. 24.

18. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Οἱ πρώτες ἐκδόσεις*, ἔ. ἄ., σελ. 152.

λόγων», ἔργο, πιθανότατα, τοῦ Ν. Ἰ. Σαριπόλου, ὁ ἐθνικὸς ἱστοριογράφος χαρακτηρίζεται «διεθνῆς ἐπαίτης τὸ ἐπάγγελμα»¹⁹. φυσικὰ ὑπονοοῦνται ἐδῶ οἱ ἐλληνικῆς κοινότητες στὸ Ἐξωτερικόν, ἢ ὁμογένεια. Ὁ τρόπος τῆς ἐπαιτείας περιγράφεται ἀλλοῦ, σὲ ἕναν ἄλλον ἀνώνυμο λιβέλλο, ποῦ εἶχε κυκλοφορήσει λίγα χρόνια πρὶν, τὸ 1876, μὲ τὸν τίτλο «Οἱ Φαναριῶται». Στὸ δημοσίευμα αὐτὸ δὲν κατονομάζεται ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ἀλλὰ ἀσφαλῶς εἶναι ὁ ὁμιλητὴς τῶν κοινοτήτων τοῦ Ἐξωτερικοῦ, ὅπως ἱστορεῖται κάνοντας διαλέξεις: «τῆς ὠρισμένης δὲ ἡμέρας ἢ τῆς ἐσπέρας ἐπιστάσης ὁ εὐεργετούμενος (beneficiante) κάθεται, φορῶν μαύρην θελάδα, κίτρινα χειρῶτια καὶ λευκὸν λαϊμοδέτην, παρὰ τὴν θύραν, ἔχων δίσκον πρὸ αὐτοῦ καὶ προσμειδιῶν τοῖς προσερχομένοις ἀναλόγως τῆς μεγαλοδωρίας τοῦ ἐπισκέπτου. Τῆς συλλέξεως γενομένης ἀνέρχεται ὁ κώθων τὸν ὀκρίδαντα» κλπ. Αὐτὸς ὁ λιβέλλος εἶναι τοῦ Ν. Ἰ. Σαριπόλου²⁰.

Μένει ἡ ὕλική συμπαράσταση τοῦ κοινοῦ. Σ' αὐτὴν θὰ ἐπανεέλθουμε μετελιώνοντας· στὸ μεταξὺ ἄς ξαναπάρουμε τὴν χρονικὴ τάξη, μὲ τοὺς τελευταίους τόμους τῆς Ἱστορίας. Ὁ τρίτος τόμος ξαναβγήκε σὲ μία ἐνότητα τὸ 1868, μὲ χρόνια ἀναγραφομένη στὸν τίτλο, 1867· «ἀποτελεῖ», ὅπως ἔγραφα, «τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν μία στὴν ἄλλη ἐκδοτικὴ προσπάθεια»²¹. Στὸ ἐξώφυλλο τοῦ τόμου αὐτοῦ, ἔτσι ἐμφανιζομένου ἐνιαίου, ἢ πρόβλεψη γιὰ τὴν ολοκλήρωση τοῦ ἔργου περνάει γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τρεῖς σὲ τέσσερις τόμους. Ὁ τέταρτος τόμος ἐβγήκε τὸ 1871· τὸ 1872 ἐβγήκε ξανά, τρίτη φορὰ δηλαδή, ὁ τρίτος τόμος, μὲ πολλὰς γλωσσικῆς καὶ ἄλλες μικρὰς ἀναθεωρήσεις. Ὁ τελευταῖος τόμος, πέμπτος, ποῦ ἀποτελεῖ νέαν ἐπέκταση τοῦ ἔργου, ἢ ὅποια πάντως ἐξαγγέλθηκε στὸ ἐξώφυλλο τοῦ τετάρτου, ἐκυκλοφόρησε τὸ 1874. Τὸ ἀλφαριθμητικὸ εὐρετήριο τῶν πέντε τόμων, μαζί μὲ ἕναν μακρὸν «Ἐπίλογο», ἐκυκλοφόρησε τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ 1876²².

Ὁ πέμπτος τόμος, ἀγγίζοντας ὕλην ἀκόμη ζεστή, ἐπροκάλεσε πολλὰς ἀντιρρήσεις· ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ὁ ναύαρχος Νικόδημος ἐδημοσίευσε σὲ φυλλάδιο ἀναίρεση ὀρισμένων σημείων τῆς Ἱστορίας. Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἂν πρόκειται γιὰ συμβατικὴ κοινωνικὴν ἀδρότητα: στὶς 18 Φεβρουαρίου 1875 ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος τοῦ ἀπαν-

19. Σελ. 7.

20. Σελ. 14. Ἔχει περιληφθεῖ στὰ Μετὰ θάνατον τοῦ Ν. Ἰ. Σαριπόλου.

21. Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις, ἔ. ἀ. σελ.

152.

22. Ἐφ. Ὁρα, 7 Δεκεμ. 1876. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις

σελ. 153.

τάει για κάτι λεπτομερειακές ανακρίθειες τις όποιες του είχε ύποδειξει ό γηραιός άγωνιστής, και ύπόσχεται να τις διορθώσει «έν τή νυν παρασκευαζόμενη νέα τής ιστορίας» του «έκδόσει»²³. Μά, πρός τά τέλη του 1876, πριν καλά καλά ολοκληρωθεί με τον Έπίλογό του τό έργο, ένας διδλιοπώλης τής Σμύρνης, ό Νικόλαος Χέλμης, έπρόφθασε να σχεδιάσει νέα έκδοση. Η άνομη αύτή έκμετάλλευση δέν εΐταν σπάνια σ' εκείνα τά χρόνια: έχουμε ύπόψη μας παράπονα, δίκες, άλλες σχετικές έκδηλώσεις²⁴. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, όπως έσυνήθιζε, άντέδρασε άμεσα και άποτελεσματικά: στις 26 Ίανουαρίου του 1877, στέλνει στον έλληνικό Τύπο μία έγκύκλιο έπιστολή, όπου διαμαρτύρεται για τήν πρόθεση του διδλιοπώλη, ό όποιος του είχε ζητήσει έκ των ύστέρων τήν συγκατάθεσή του, δηλώνει ότι δέν του τήν έδωσε, αλλά, τό πιό σπουδαίο, πληροφορεί τό κοινόν ότι έτοιμάζει νέαν έκδοση, «έν πολλοίς θελτίονα», τής όποιάς ή έκτύπωση αρχίζει προσεχώς' μάλιστα όρίζει και τήν τιμή του βλου έργου²⁵. Υπό τούς όρους αύτούς ή έπιχείρηση του σμυρναίου διδλιοπώλη καταδικαζόταν σέ άποτυχία και πραγματικά φαίνεται ότι δέν έσυνεχίστηκε.

Πάντως ή έπομένη έκδοση παρουσιάσθηκε στήν άγορά άρκετά άργότερα: αναγγέληκε τον Σεπτέμβριο του 1881, και τον Νοέμβριο του ίδιου έτους ένα πρώτο τεύχος της έκυκλοφόρησε, με τήν θεδαίωση του έκδότη ότι τό έργο γίνεται «έπί τή θάσει άρχών έτέρων» παρά τής προηγούμενης, «και ειδήσεων νέων»²⁶. Η θεδαίωση δέν ύπερβάλλει: πρόκειται καθαυτό για καινούρια συγγραφή: είναι «νέα όλως διά τε τās πολλές προσθήκας και θελιώσεις και διά τήν έπιστημονικωτέραν κατεργασίαν τής ύλης. Ο συγγραφεύς αύτής δέν διδάσκει πλέον διά του κύρους τής ιδίας αύτου μόνον γνώμης, δογματικώς ούτως άποφαινόμενος, ως έν τή πρώτη έκδόσει ποιεί, άλλ' έπικαλείται τήν αυθεντίαν και των άλλων συγγραφέων και μάλιστα ξένων»...²⁷. Η κρίση αύτή μιās έφημερίδας του καιρού αναφέρεται στο μοναδικό τεύχος, που και

23. Έφημερίς 18 Φεβρ. 1875.

24. Σημειώνω μία δίκη ύστερα από καταγγελία του Ί. Κοικώνη' βλ. τά σχετικά στον Πρωινό Κήρυκα 22 Ίουλ. 1843. Έπίσης, Σταθόπουλος, Τά κατά τήν άνάθεσιν, 1851, σ. ζ'. Στο Συντακτικό του, έκδ. τετάρτη 1853, σ. ε' και στ', ό Κ. Άσώπιος έκθέτει τό ζήτημα διά μακρών. Ωστόσο ή ύπόθεση,

με όλες τις πνευματικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις τής, άξίζει χωριστό μελέτημα.

25. Δελτίο τής Έστίας, 6 Φεβρ. 1877.

26. Δελτίο τής Έστίας, 13 Σεπτ. 1881 και 8 Νοεμβρ. 1881.

27. Έφ. Παλιγγενεσία, 3 Δεκεμ. 1881.

έξω φαίνεται ότι εγνώρισε καλή δεξίωση· ωστόσο, πέρα από τις εκατόν σαράντα σελίδες του κειμένου του, η νέα έκδοση δεν επροχώρησε: στα έξηντα πέντε του χρόνια επάνω, ο έθνικός ιστοριογράφος είχε ξεκινήσει για μία πορεία ή οποία έξεπερνούσε τις δυνάμεις του. Γράφει, τότε, πολλά, ένεργεί πολλά σε κατευθύνσεις ποικίλες, με ζωηρότητα και έπιτυχία, αλλά ο μακρός μόχθος των έρευνητικών αναζητήσεων, ή πάλη για την ύποταγή του ύλικού στην συνθετική θεώρηση, φαίνονται έργα άνωτερα από τις δυνάμεις του.

Έβουσχέτισα την έκδοση του 1881 με την παλαιά άγγελία του Νικολάου Χέλμη, όπως θα συσχετίσω την τελευταία αυθεντική έκδοση (την οποία, δηλαδή, έπραγματοποίησε ο ίδιος ο έθνικός ιστοριογράφος), με μιάν άλλη αντίστοιχη εκδήλωση της ίδιας εποχής: την έκδοση της 'Ιστορίας του Σπυρ. Π. Λάμπρου, της έπιγραφομένης «'Ιστορία της Έλλάδος». Η συμπαρουσία των δύο έργων στην αθηναϊκή βιβλιοαγορά, και ή πώλησή τους υπό έντελως όμοιους όρους, έπιβάλλει την σύζευξη αυτήν, χωρίς να μπορούμε, με τα στοιχεία όσα διαθέτουμε σήμερα, να εκφράσουμε την παραμικρή γνώμη για τα αίτια που έπροκάλεσαν την συνάντηση. Άς σημειώσω πάντως ότι ο Σπ. Λάμπρος έθεωρήθηκε ανάστημα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου και ότι ο τελευταίος αυτός εκφράζεται πολύ θερμά για τον Παύλο Λάμπρο, τον πατέρα του ιστοριογράφου, και φθάνει να μιλεί για την «εϋγνωμοσύνη του προς αυτόν»²⁸.

Τεγονός είναι ότι στα φύλλα της εποχής παρακολουθούμε την παράλληλη έκδοση των δύο 'Ιστοριών· έδω μās άρκει να σημειώσουμε ότι το Δελτίο της Έστίας στις 22 Σεπτεμβρίου του 1885 μιλεί για άγγελία σχετική με την έκδοση της 'Ιστορίας του Λάμπρου σε τεύχη, και στις 3 Νοεμβρίου για του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Φυσικά, γλήγορα παίρνει το προβάδισμα ή 'Ιστορία Παπαρρηγοπούλου: δεν παρουσιάζει τις τεχνικές δυσκολίες της άλλης, και αντίθετα έχει τις ευχέρειες τις όποιες εξασφαλίζουν οι δεύτερες εκδόσεις. Το έργο δεν έχει καμμία σχέση με το πείραμα του 1881: ξαναπαίρνει από κοντά την γραμμή του αρχικού κειμένου. Οι άγγελίες εξαίρουν ότι έχουν γίνει «πλείσται ουσιώδεις προσθήκαι και μεταρρυθμίσεις»²⁹. Έγιναν έπακριδώσεις, τεμάχια, κάποτε μεγάλα, έχουν αφαιρεθεί, παρατηρούνται μικρές ή μεγάλες συμπληρώσεις, και, τέλος, διαπιστώνεται προσεκτική γλωσσική έπε-

28. Στις σημειώσεις που συνοδεύουν τον τόμο Ε' στην πρώτη έκδοση, σελ. 994 (1874).

29. Δελτίο της Έστίας, 15 Δεκεμ.

1885.

ξεργασία πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Ἔτσι ἀναθεωρημένο τελειώνει τὸ σύγγραμμα σὲ ταχύτατο ρυθμό, καὶ ὁλοκληρώνεται τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1888, τεῦχος 51, καὶ μὲ χρονία 1887.

Θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἐγνώριζε κάτι σχετικὸ μὲ τὴν ἀνταπόκριση τοῦ ἀγοραστικοῦ κοινοῦ, μὲ τὰ τραδήγματα τῶν διαφόρων αὐτῶν ἐκδόσεων. Τὰ στοιχεῖα ὅσα ἔχουμε εἶναι ἀνεπαρκέστατα· τὰ σημειώνω, ὥσπου νὰ προκύψουν ἀπὸ ἄλλοῦ περισσότερα. Γνωρίζουμε ὅτι ἀπὸ τὸν πέμπτο τόμο, στὴν πρώτη ἐκδοση, τὸ 1874, ὁ ὁποῖος περιέχει τὰ τρία τελευταῖα Βιβλία, ιγ', ιδ' καὶ ιε', ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων εἶχε ἀνατυπώσει σὲ τόμο χωριστό, μὲ ἰδιαίτερο ἐξώφυλλο καὶ ὑπὸ τὸν τίτλο «Τουρκοκρατία», τὰ Βιβλία ιδ' καὶ ιε' ἢ ἀνατύπωση αὐτὴ ἐγινε σὲ χίλια ἀντίτυπα. Τὸ 1881, ὁ ἐκδότης σὲ ἓνα σημείωμά του γράφει ὅτι ἀπὸ τὴν προηγουμένη ἐκδοση οἱ τρεῖς πρῶτοι τόμοι ἔχουν ἐξαντληθεῖ³⁰. δηλαδή, ἔμεναν πάντως ἀπώλητοι τόμοι ἀπὸ τὸ 1871, ἐπὶ δέκα χρόνια. Στὰ 1889, ὁ ἐκδότης ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει τὴν τελευταία ἐκδοση, ὁ Ἀνέστης Κωνσταντινίδης, ἀνετύπωσε κάποια τεύχη πού εἶχαν ἐξαντληθεῖ, καὶ ἔτσι μπόρεσε νὰ ἀπαρτίσει χίλιες ἀκόμη σειρές³¹. τοῦτο σημαίνει ἓνα τράδηγμα ἀρκετὰ σημαντικόν. Κάτι ἀνάλογο, ὑποθέτω, ἐκφράζει καὶ ἡ νέα ἐκδοτικὴ ἐξόρμηση τοῦ Ἀνέστη Κωνσταντινίδη στὰ 1892: ἴσως διαθέσιμα ἀντίτυπα, ἀλλὰ καὶ ἐμπιστοσύνη στὴν ἀναλωσιμότητά τους. Τὸ ἔργο εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν ἀγορά: δὲν ἐστηριζόταν πιὰ στὶς ἐπιχορηγήσεις, στοὺς μαικήνες, ἢ στοὺς ἐράνους γιὰ νὰ συνεχίζει τὸν δρόμο του μέσα στὸν κόσμο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Κ. Θ. Δημαρᾶς

30. Δελτίο τῆς Ἑστίας, 8 Νοεμβρ. 1881.

31. Δελτίο τῆς Ἑστίας, 26 Φεβρ. 1889.